

<https://doi.org/10.53656/his2023-1-2-pen>

Documentary Heritage
Документално богатство

ПЕНЧО РАДОВ, ИЛИ ОЩЕ НЯКОЛКО ЩРИХИ В ОБРАЗА НА БЪЛГАРСКИЯ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПЪТУВАЩ КНИЖАР

Доц. д-р Васил Загорев,
гл. ас. д-р Габриела Ангелова

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме. Цел на статията е да се направи профил на българския пътуващ книжар през XIX в. на база на съществуващите научни публикации, архивни документи, мемоари, материали от периодичния печат и изданията на самите книжари. Профилът се базира на сравнителен анализ на популярните през Българското възраждане пътуващи книжари хаджи Найден Йованович и Пенчо Радов, чиято дейност към момента е разглеждана само поотделно. Техният начин на работа е сравнен с издателски и книготърговски практики на възрожденци, които започват като пътуващи книжари, но развиват бизнеса си до същински издатели и редактори – Христодул Сичан-Николов, Христо Г. Данов, Драган Манчов и Петко Славейков. Хипотезата се концентрира върху съждението, че развитието чрез практика в областта на книготърговията и книгоиздаването води до едни и същи грешки и успешни бизнес решения, което изгражда два отделни възрожденски типа – на печалния, прашен и отруден възрожденски пътуващ книжар (Йованович, Пенчов) и на пресметливия, организиран издател от модерен тип.

Ключови думи: История на книгата; Българско възраждане; пътуващи книжари; XIX век

Образът на българския възрожденски пътуващ книжар се изгражда основно върху описанието на книжовната и просветната дейност на хаджи Найден Йованович Татарпазарджиклията¹. Характеристиките на тази важна за ранното българско книжовно възраждане професионална категория могат да се допълнят с малко фактология, мемоаристика и фрагменти от журналистически материали. Поради тази причина архивните следи за българския пътуващ книжар Пенчо Радов имат съществено значение за подчертаването на определени сходства и различия при описването на „правилата на занаята“ на българските пътуващите книжари – тази интересна амалгама от авторово-компилационни и преводачески усилия, изда-

телски и книготърговски инициативи, просветни резултати и финансови възжеления².

Датата на раждане на Пенчо Радов е неизвестна³. Най-популярните биографични данни за датата на смъртта му насочват към две години – 1865 и 1875⁴ (EBVI 1988, 561). П. Радов е роден в Карлово, както подсказва топонимът „карловец“, използван в отпечатаните от него книги. Той е пътуващ книжар в периода 1845 – 1858 г., което го прави професионален съвременник на хаджи Найденов и предвестник на сериозните български издатели учебникари Христо Данов, Иван Момчилов и Драган Манчов. П. Радов работи като прислужник във Вселенската патриаршия в Цариград и надзорник в печатницата на Иван Сопрон в Земун между 1853 – 1854 г., където отпечатва превода на Ботьо Петков на „Критически издирияния за историята българска“ на Юрий Венелин. Никола Начов ни дава интересна биографична следа за живота на Радов: *Иван [В. Шопов] си дойде от Калофер и донесе Венелиновата българска история на руски и я даде на даскал Ботя. После този я преведе на български и изпрати в Земун карловчето Пенчо Радов да пристои при напечатването ѝ* (Sbornik Kaloferska družhba 1924, p. 104). Образът на пътуващия книжар в хронологичния период от близо 20 години между 1843 – 1871 г. е документиран от Илия Блъсков. Той описва книжаря по следния начин:

„един скромно и тих човечец с облекло съвсем бедно, секи който би го срещнал без да го познава, би рекъл че той е някой просяк. На краката му цървули неуцавени ...; опас червен, по между когото бе натякнат пиринчен дивит с провесени синджирчета отвън; на рамото праметнал прости дисаги...“⁵

П. Радов успява да отпечата общо 11 издания, за чието наличие днес има категорична библиографска информация. Продукцията му се състои от т. нар. вечни календари, едно житие, богородични молитви, песнопойка, турско-български речник, басни и два голямоформатни листа на турски език⁶. Особено изследователско внимание от страна на езиковедите привличат изданията на П. Радов, които са на турски език, но отпечатани с българска азбука. Такъв образец е рядко срещаният еднолистов документ „Китаби шерифтен алинма ве чок уляма...“ от 1855 г., който съдържа цитати от Евангелието на турски с кирилски букви⁷. По този начин е отпечатан и сборникът с басни „Месребие масаллар“ (1852), в който, както твърди Стефан Великов, са преведени някои от басните на Езоп (Velikov 1969, p. 99). Относно „Краткий турско-болгарский речник и разговорник“ на П. Радов се изказва мнението, че е напечатан, докато той е служил в Цариградската патриаршия, с цел да послужи на *шопите*, доведени в Цариград за обяснения след въстанието в Северозападна България (Sbornik Kaloferska družhba 1924, p. 104). Предговорът на речника до известна степен подкрепя тази информация. В него П. Радов набляга на ползата да се знае турски език, защото е: *необ-*

ходимо и нужно всеки жител на империята отоманска да знае език господствуващ, това е от самото небесно светило по-ясно...⁸. Публикации на езика на Империята са характерни и за издателската активност на Н. Йованович, който също като Радов, наред с туркофилската линия, има дългогодишни отношения със сръбското правителство и сръбските печатници, от които е бил толериран (Ignatovich 1980, pp. 62 –70). И двамата печатат книги на турски с българска азбука⁹, и двамата подчертават положителните страни на поданичеството в Османската империя, което донякъде улеснява внасянето и разпространението на печатаните книги на територията ѝ. Допълнителни основания за това твърдение ни дава и Джордже Игнатович, според когото туркофилският имидж, който Пенчо Радов си създава, е камуфлажен, тъй като между 1851 – 1852 г. той играе ролята на агент и посредник на сръбското влияние сред българското население. Наред с политически коректните спрямо Османската империя книги е пренасял и сръбски патриотични издания, за което е бил арестуван два-три пъти от турските власти (Ignatovich 1980, p. 71). Публикуването на книги на турски език с български букви от страна на П. Радов и х. Н. Йованович се застъпва хронологично и е съсредоточена в годините 1850 – 1852, когато и двамата отпечатват такива издания в правителствената печатница в Белград.

Подбудите на двамата книжари да изберат Сърбия за отпечатване на книги, са политическата конюнктурa и субсидиите от сръбското правителство. До средата на XIX век то толерира българите и почти всички български книги, излезли от сръбската печатница, са отпечатани с големи отстъпки, някои и безплатно. Кратко прекъсване на българо-сръбските културно-просветни отношения възниква между 1839 – 1842 г. в началното управление на княз Александър Карджорджевич. В този период в Сърбия не е отпечатана нито една българска книга. След моментното прекъсване се подновяват политиките за приобщаване на българите към образователните, духовните и книжовните традиции на Сърбия и в годините между 1843 – 1859 г. печатането на български книги в сръбските печатници започва да се възобновява (Boycheva 1976, pp. 214 – 216). Още при възстановяването на книжовните връзки П. Радов и Н. Йованович отпечатват първите си книги в Белград. Публикуването на български книги в Сърбия се увеличава драстично в периода 1851 – 1859 г. В тези години Н. Йованович отпечатва 27 от общо 42 издания за цялата му дейност като печатар и пътуващ книжар¹⁰. Хаджи Н. Йованович и П. Радов отпечатват последните си книги на сръбска територия през 1856 и 1858 г. Въстанията покрай отстраняването на княз Александър Караджорджевич и връщането на Милош Обренович в края на 50-те години дават силно отражение на книжовната дейност на българите в Сърбия. Българските книжовници се преориентират към другите утвърдени книгопечатни центрове – основно в Истанбул, Виена и Букурещ. Така се случва и с двамата книжари – Н. Йованович спира

да се занимава с печатарство, а П. Радов прави опити да продължи дейността си първо в Букурещ, а после в Киев.

Според общите исторически и книговедски разбирания двамата делят северната и южната територия на българските земи, за да разпространяват български и сръбски книги. Според спомена на И. Блъсков, П. Радов е ходил пеша или с талига (*татарашка*), повече по селата, отколкото по градовете. Бил толкова популярен на север, както Найден Йованович на юг, с разликата, казва Блъсков, *че последний [Н. Йованович] като от по-голямото добрутру яздеше на кон, обикаляше повече градищата*¹¹. Твърдението за териториалното им разпределение се препредава в трудовете на Иван Унджиев и Дж. Игнатович (Undzhiev 1968, pp. 118 – 119; Ignatovich 1980, p. 71). То може да се установи и по списъците със спомоществователи в книгите им, но този въпрос има нужда от допълнително по-задълбочено изследване¹².

Вечните календари са другото сходство в продукцията на двамата печатари. П. Радов започва начинанието си с тях през 1850 г. в печатницата на „Цариградски вестник“, където отпечатва първото издание на „Месецослов или Календар вечний“ (1850). Подготовката на календара започва с негово обявление за набиране на спомоществователи на страниците на „Цариградски вестник“ от 10 август 1849 г., в което П. Радов заявява намеренията си да го осъществи поради многото желаещи да имат такъв календар:

*„И така като разгледах разни досега издадени Болгарски, Сербски, Руски, Гречески, собрах и составих на наши Болгарски език един такъв Календар... Книгата пощо ще да има разни прибавления, та ще стане по-голяма от издаденият Календар на Г: Х. Сичана, затова и праведно се ценява на гроша 10, от които половината трябва да се дадат напред*¹³“.

Обявлението разкрива източниците, от които П. Радов черпи информация за календарите, което до голяма степен помага да се установи преводческата и съставителската дейност по линия на вечните календари в българското книгоиздаване. Прегледът на календарите на Христовул Сичан-Николов, Н. Йованович и П. Радов показва циркулацията на едни и същи текстове (цели или частично) от един календар в друг, както и сходствата им със сръбски календари. Обзор на съдържателните аспекти на календарната традиция е направен от Ани Гергова. Тя подчертава взаимното приливане на текстове между отделните издания, свързани с празничния календар, които са умело компилирани с актуални за възрожденското общество теми (Gergova 2018, pp. 299 – 305).

За биографията на Пенчо Радов се знае малко и поради липсата на достоверна информация, за него съдим основно от данните, поместени в собствените му издания. От историографска гледна точка, те също са скромни и не ни предоставят необходимите сведения относно личната му мотивация да се занимава с печатарство и пътно книжарство. Благодарение на непубликувания мемоар на

Илия Блъсков можем да допълним книговедските данни от изданията на Пенчо Радов с реални събития от дейността му, свързана с „Месеослов или Календар вечний“, който претърпява шест издания, както следва: 1850 – I изд.; 1857 – II изд.; 1860 – III изд.; [б. г.] – IV изд.; 1865 – V изд.; 1871 – VI изд. От четвъртото издание не са налични екземпляри, нито по-детайлна библиографска информация. Единственото предположение за мястото на отпечатването му прави проф. Ани Гергова, според която е възможно четвъртото издание на календара да е осъществено в Санкт Петербург (Gergova 2018, p. 300). Според Никола Начов, календарите от 1865 (V изд.) и 1871 г. (VI изд.) са единствените възрожденски издания, отпечатани в Киев (Nachov 1921, p. 68), което се потвърждава и от най-актуалната библиографска база данни, с която разполагаме днес¹⁴. До 1860 г. П. Радов печата в Цариград и Сърбия, след което се мести в Румъния, където издава две книги – една от които е третото издание на „Календар вечний“ (1860). *Изпърво той разправяше повече изданията на Хаджи Найдено, после отиде в Букурещ, дето отпечата Вечний календар в печатницата на Расидеску, тук аз през 1862 [г.] го намерих. В печатницата той бе като слуга за по-евтино и по-скоро отпечатване на книгата. При свършването сам си снаждаше колите, сам шиеше, сам подляеше. С тоя вечен календар той си поотвори очите¹⁵*. След престоя си в Букурещ отива да печата в Киев, в типография „Федорова“. Изборът на Киев е особено странен и непрактичен от страна на възрожденски печатар от гледна точка на географската отдалеченост и на големия избор от по-близки и удобни печатници. Самият Н. Начов, като утвърден изследовател на възрожденската книга, потвърждава това, като казва:

„От Русия идели, освен черковни книги, още и одежди и утвари, а посетне в Одеса, Киев, Москва, С.-Петербург и другаде почнали да се учатъ българчета, почти всички поддържани от правителство, славянски комитети и частни лица. Но при все това, от Русия ни отделяше Черно море и до Парижкия мир (1856), дългата ивица земя, пастирска Добруджа и Дунав, пак за по-големо духовно единение с нея имаше и много други важни политически пречки...“ (Nachov 1921, p. 4)

Логичен избор или не, документът на Илия Блъсков потвърждава, че Пенчо Радов в действителност е ходил в Руската империя и едновременно с това допълва казаното от Н. Начов за по-късното насочване на наши книжовници към Русия и подбудите да го направят, макар и на по-късен етап:

*„... къде пеш, къде по вода, няколко пъти ходи Пенчо в Одеса, от там в Киев, от дето пренасяше един два сандъка с черковни книги. Руските книжари бяха му отворили кредит; някои от тамошните благотелни общества доверяваха му да носи подаръци, черковни книги, черковни одежди за бедните черкви в България...“*¹⁶

Календарите на Пенчо Радов след третото издание от 1860 г. си остават енигма, тъй като четвъртото липсва изцяло, а петото и шестото се срещат

сравнително рядко в българските библиотеки. Друга важна промяна настъпва в киевските издания на „Месецослов или Календар вечний“ – пето (1865) и шесто (1871). В авторската отговорност на титула и в послеслова, като лице, допълващо „Календара“ на П. Радов, е включен Андрей Анастасов Ресенеца. В първото киевско издание Анастасов се асоциира с новия издател на календара: *„Новият издател на Вечния календар иска да направи това издание, колкото се може по-полезно за народа. С тая цел той [Андрей Анастасов], между многото забавно и безполезно, поместява един кратък лечебник за употребуване на народа¹⁷“*. Това пояснение обяснява обвиненията към А. Анастасов в съобщението във в-к „Турция“:

„Някой си Андрей препечатал в Киев Бабишкият календар на Пенча Радов. Мислим, че господин Андрей би сторил по-добре да беше препечатал някоя друга по-полезна учебна книга, с която щеше на народа и по-голяма полза да принесе и не щеше да отнеме единственото стежание [рус. ез. имане] на оногози Сиромаха, който с книгопродавство толкоз прокопса да стане хамалин в Търново¹⁸“

Според Кузман Шапкарев, А. Анастасов Ресенеца, известен още като Китлички, е книжар и печатар в Ресен, Пловдив и Цариград, продавал е и книги по панаирите между 1866 – 1867 г. (Shapkarev 1984, pp. 206 – 207). А. Анастасов издава първите пет издания на К. Шапкарев, но прекъсват отношенията си през 1869 – 1870 г., когато Анастасов отказва да издаде Апостолските четения (1869) и Евангелските четения (1870) на Шапкарев: *„... но господство му не рачи да приеме предложението ми, защото „ще дам, каза ми, лири с гръсти, а ще ги събирам по пет пари!“* (Shapkarev 1984, p. 541). Според наличните сведения относно слабо познатия А. Анастасов, той се мести във Варна и оставя книжовната си дейност, за да стане предприемач и търговец²⁰. Кореспонденцията му със Стефан Веркович убедително доказва, че чрез книготърговската мрежа и количеството книги, които търгува, далеч нямат общо с по-идеалистичните подбуди и по-архаичните търговски методи на Пенчо Радов, х. Найденов и Кузман Шапкарев. Става ясно, че А. Анастасов е подбирал умело партньорите си, извършвал е посреднически услуги от различен характер и работи основно с хора от книжовния елит като Хр. Г. Данов, Др. Манчов, Хр. Сичан-Никовлов и др. (Verkovich 1969, pp. 212; 219; 220; 228; 241; 286; 295; 309; 373; 559). Именно затова би могло да се приеме, че А. Анастасов наистина има връзка с края на книжовната дейност на П. Радов, но не се знае дали двамата работят заедно по киевските издания на „Календар вечни“ или то е самостоятелно издание на Ресенеца. Така или иначе, към средата на 60-те години на XIX век дневният ред на българското общество е променен, а паралелно с него се изменят и книжовните потребности. Календарът е изчерпал търговския си потенциал и се възприема за анахронизъм, което в комбинация с инициативата на Анастасов става причина П. Радов да

престане да работи като пътуващ книжар и печатар. Илия Блъсков дава ценни сведения относно биографията му и благодарение на него знаем, че П. Радов е бил трудолюбив и отдаден на дейността си човек, словоохотлив и експресивен. Въпреки всичко не успява да развие успешно търговията с книги, защото поради доверчивостта и неграмотността си, често е бил мамен. „А като недотам грамотен, при това и неразчетлив, той не си знаеше сметката. Той задлъжня²¹“.

Значително по-забележим за възрожденското общество и за българската наука, макар и също така неуспешен от гледна точка на книжарския си бизнес, е образът на хаджи Найденов Йованович татарпазарджичанина. За разлика от Радов, Йованович издава повече и по-разнообразни четива. Съдейки от описанията на И. Блъсков за Радов и на Н. Начов за Йованович, разликата в темперамента на двамата пътуващи книжари отчетливо рефлектира върху тяхната популярност и книжовна продукция.

Той беше повече среден, отколкото висок... Носеше голям фес и дебели сини френски дрехи като войнишки. ... Шеговитият х. Найденов правеше разни смехории и мурафети. ... Всички тия мурафети той вадеше от една сръбска книга. Хаджи Найденов малко знаеше да чете. Разни хора му списваха книгите. Молеше словослагателите сами да преглеждат коректурите. (Nachov 1904, 118 – 119).

Хаджи Найденов Йованович е роден през 1805 г. в Татар Пазарджик. Според сведения от Н. Начов, той е работил като търговец на различни стоки, като писар и учител в родния си град. Неколкократно заявява решението си да остане безбрачен и бездетен, за да се посвети на книжарството и просвещаването на българския народ. Хаджи Найденов знае гръцки и турски език и разполага с гръцко поданичество, което му осигурява безпроблемно придвижване вътре и извън Османската империя. През 1839 г. изявява желание да отпечата славянска граматика и търси иждивителството на отец Неофит Рилски и Захарий Х. Иконопис, за да отиде в Белград, но получава отказ от рилския духовник (Nachov 1904, pp. 101 – 105).

Хаджи Найденов отпечата две сръбски книги. Известно е, че е събирал и разменял сръбски и български ръкописи, част от които вероятно също е използвал за размени с други книжовници и за образци в печатните си книги²². Продукцията на Н. Йованович и П. Радов се припокрива откъм тематична насоченост, но тази на татарпазарджичанина е по-голяма по обем. Н. Йованович издава четири пъти повече заглавия от П. Радов, а общият сбор от тиража на изданията му само в Сърбия възлиза на 91 527²³. Освен различните жития, песнопойки, басни, молитви и текстове на кирилизирани турски, Н. Йованович отпечата и учебници, съновници, часослови, псалтири и годишни календари. Двамата пътуващи книжари са работили в сътрудничество, което си личи от факта, че Н. Йованович записва 100 бройки от речника на П. Радов като

спомоществовател: „От Татар Пазарджик. Почтеннословеснейший родолюбивый и теплый желател Болгарского просвещения Г. Х. Найденович, книгопродавец по вся Славяно-Болгария, от великата ревност за своите братя – 100 кн.“²⁴ Същевременно, П. Радов е разнообразявал търговския си асортимент с различни развлекателни книжки, басни и укази, сред които присъстват и заглавия на хаджи Н. Йованович²⁵.

Хаджи Н. Йованович започва книжовната си дейност със собствени средства, ако съдим по липсата на упоменати иждивители в първата му книга²⁶. За подхода на Йованович в книгопечатането и книжарството е особено характерно отсъствието на спомоществователи, за разлика от Пенчо Радов, който е работил с предварителни уговорки. Х. Н. Йованович трудно е съумявал да планира продажбите си и да следва предварителна печеливша стратегия, дори когато спомоществователството е било въпрос на престиж сред българското население. Самият той обаче е спомоществовател на български книги преди и след като започва да се занимава с печатарска дейност. Закупува предварително общо 150 бройки от Календарите на Сичан-Николов от 1840²⁷ и 1842 г.²⁸ Големото количество книги, които предплаща предполагат, че той се е занимавал с пътно книжарство още преди да отпечата първата си книга през 1843 г. Абонат на „Месецослов или Календар вечний“ от 1840 г. на Сичан Николов е и Пенчо Радов, който поръчва две бройки за него и неговия син – Радослав²⁹. Успехът на календара на Сичан Николов явно мотивира Хаджи Найдено да направи свое издание, като най-вероятно по финансови съображения редакторски редуцира и преподрежда съдържанието. Може да се каже, че текстовата матрица на календарите на Христофудл Сичан-Николов са базови за тези на Йованович и Радов. В календарите и на двамата има очевидни сходства и заемки както в таблиците, изчисленията, така и при някои от по-специфичните текстове. Такъв текст е епическата поема „Похвала на древните българи и на отечеството им“, която се намира първо в Календара на Сичан-Николов от 1840 г. на с. 97 – 99, а впоследствие и в Календара на П. Радов от 1857 г. на с. 260 – 261. Текстът „Ново лекарство срещу чумата“ от същия Календар на Сичан-Николов (1840) на с. 89 – 91 се открива отново напълно идентичен и в двете издания на „Книга нарицаемая святче или Календар вечний“ на хаджи Найдено³⁰.

Основният акцент в печатната продукция и на двамата пътуващи книжари са вечните и годишните календари. Отпечатването на вечни календари в българската книжовна традиция започва през 1818 г., когато Цветко Хаджи Георгов съставя „Календар или месецослов вечний, събран от много страни въ кратце, ради леснота Булгарскому народу“³¹. През 1833 г. Хр. Сичан-Николов става иждивител на Христати Павлович за „Аритметика или наука числителна: разположена на три части и окончаваяща с един месецослов празничен“, а през 40-те. сам издава две поредни издания на „Месецослов или Календар

вечний“, които, както се отбеляза, служат за компилациите на П. Радов и Н. Йованович. От тези години нататък се очертава ясно тенденцията за публикуване на вечни календари, която паралелно се допълва с появата на годишните календари. Велко Каролеев издава „Месеослов или Календар вечний“ (1853), който обаче се разпространява по спомоществователска линия само в Цариград и си остава еднократно издание. Христо Г. Данов започва начинанието си с разнородно книжарство и с годишния календар „Старопланинче“ (1855), който също е отпечатан в Сръбската правителствена книгопечатница. В средата на 60-те години пазарът на календарите се пренасища, а интересът към тях започва да спада, което се отнася особено за вечните календари. Те не се актуализират толкова често, а съдържанието в тях е идентично или се препечатва дословно. По-широка популярност имат годишните календари, които обаче са предизвикателство от гледна точка на съставянето на прогнозите, обновяване на административната информация за всяка календарна година, както и на подбора на текстовете за разтуха и забава. Поради тази причина годишните календари не са отпечатвани толкова често. За целия възрожденски период имаме налице издадени общо 13 вечни и 37 годишни календара. Въпреки това не можем да твърдим, че календарите, били те годишни или вечни, са рентабилни за съставяне и издаване. Популярността на календарджиите по време на Възраждането е наистина значителна, но и мимолетна. От там идва и неуспехът на календарчетата, когато са в основата на нечия издателска и книжарска концепция. Отлични примери за успешни издатели с добре балансиран план са Анастас Гранитски, Петко Славейков, Христо Г. Данов, Драган Манчов, които също са съставяли и издавали годишни календари, но без това да е основният дял в продукцията им. В предговора към първия си и единствен календар А. Гранитски подчертава: *после ще издам и други книги, които ще сочат към народному благоуобразованию...*³², а в предисловието на единствената си гадателница казва: *Гледаме как просветените народи освен учебни книги същевременно издават и други забавни книги, които да служат за душевно развеселение на читателите*³³. Кратките откъси показват умело планиране, фокусирано върху необходимото разнообразие и реална полза за образователните, духовните, здравните, литературните и увеселителните потребности на читателя по време на Българското възраждане.

П. Радов отпечатва шест от общо тринайсет вечни календара за периода на Възраждането, като в тази бройка се включва и четвърто издание, описано само по библиографски източници. Качеството и изработката им са по-добри от тези на Н. Йованович, но за разлика от него П. Радов не разнообразява продукцията си. Изборът да се фокусира върху вечните календари, е нерентабилен, защото съставянето им изисква много усилия и пари, а търсенето им намалява с годините пропорционално на по-голямото предлагане на книги. Спадът в интереса към календарите е видим по закупените спомоществователски бройки от „Ме-

сецослов или Календар вечний“ (1840) на Хр. Сичан-Николов, от който предварително са продадени 2392 копия. За сравнение от „Месецослов или календар вечний“ (1850) на П. Радов са продадени едва 438 копия. В следващите му издания броят на закупените копия се покачва почти двойно, но така и не се достига необходимата популярност. Въпреки по-големия тираж на третото издание на „Месецослов или календар вечний“ (1860), поръчан от спомоществатели в 747 екземпляра, Радов очевидно не си е направил сметката, защото в края на книгата четем следната молба: „Умоляват се почтените спомагатели на Вечний календар да произволи секи спомагател 4 бешлика да допълни, защото се умножи харчът му, затова не може по-долу цената“³⁴.

Йованович и Радов не предприемат действия, за да осигурят собствения си прогрес и да разширят книгоиздателския и книготърговския си обсег. Не запълват пълноценно пазарните потребности и пропускат да се включат в новата учебникарска светска вълна в българското книгоиздаване след Кримската война (1856). Не съумяват да изградят мрежа от постоянни партньори и клиенти, разчитайки на спорадични продажби, които да осигурят дейността им в настоящето и близкото бъдеще, но не и в перспектива. Важен източник на приходи за тях са тържищата и панаирите, които те добре познават и представят в своите календари, но които имат сезонен характер и не могат да осигурят постоянни доходи. Описвайки портрета на възрожденския пътуващ книжар, Н. Начов отбелязва и тяхната неразумна от търговска гледна точка щедрост, която също би могла да се счита за причина за неуспех в начинанието им: „Понякога на съвсем прости и недоверчиви люде и на децата давали книжки даром“ (Nachov 1921, р. 7). Пенчо Радов преустановява книжарската си дейност и работи като хамалин за препитанието си, а по-нататък съдбата му остава загадка. Найден Йованович остава номад и книжар до старостта си, но се разболява и умира в Белград в нищета и забвение след период на тежко боледуване (Nachov 1904, р. 120). Печалният образ на пътуващия книжар, правещ книгоиздателски опити, се допълва и от дейността на Георги Дончов Гърдов, който е типичен пример за съвременник на П. Радов и Н. Йованович³⁵. Той също не успява да просперира в книготърговията, задлъжнява и дълги години се укрива, след което умира в нищета (Nachov 1921, р. 119; Gergova 2018, pp. 94 – 97). Това води и до обобщението на Пандели Кисимов:

„Книжарството у нас по онова време се считаше от най-последна степен търговско занимание и то на западнали и несъстоятелни да вършат друго нещо хора. Книжарите ни по примера на първия ни книгоиздател и книгопродавец по вся Словено-Болгария Найден поклонник и пр. и пр. ходеха с книжките си да се скитат от град на град, от панаир на панаир с бедната си книжна търговия“ (Kisimov 1897, р. 54).

Успешните подходи в издателската практика по време на Възраждането са приложени от крупните книжовници и книгоиздатели Драган Манчов и Хрис-

то Г. Данов, които заемат учебникарската ниша и я развиват до финансово устойчив, ясно насочен, актуален и добре планиран бизнес. Тяхното начало е също толкова скромно, подобно на редица други книжовници, но впоследствие създават постоянна и разрастваща се мрежа от контакти не само с клиенти, но и със съставители и преводачи. Създават съдружия и фиксирана книготърговска мрежа, обхващаща българските територии. Те използват редовно периодичния печат за реклама и съумяват да изградят търговски авторитет. Отпечатват книготърговски библиографии както на кориците на изданията си, така и в отделни брошури. Създаването на съдружия, обвързването на книгата с периодичния печат, активната реклама, придобиването на печатница са част и от книгоиздателския успех на Петко Славейков, чиято продукция не се различава по профил от тази на Н. Йованович и П. Радов.

Маньо Стоянов споделя мнението, че разрасналият се бизнес на Хр. Г. Данов е причина за залеза на пътуващите книжари:

„Данов продължи и приключи дейността на пътуващите книжари в България като татарпазарджичанина Хаджи Найденов Йованович, карловчанина Пенчо Радов, калофереца Гърди и други, които години наред разнасяха книги и просвета между народа“ (Stoyanov 2010, p. 205).

В това твърдение има частичен резон, но трябва да се отбележи, че пътното книжарство си остава характерна традиция за книгоразпространението в България до края на XIX в. Отмирането му не е внезапно събитие, а плавен процес. Конкретизирането на имената на Йованович, Радов и Гърдов също е спорно, защото началото на дейността на Данов не съвпада хронологично с кулминативния период на дейността на посочените трима пътуващи книжари. Те започват начинанието си по-рано, с коренно различен старт и обстоятелства, а техният край се бележи не само от динамичните промени в българското книгоиздаване след Кримската война, а и от старостта, болестите и от несполучливите стъпки, които всеки от тях предприема в дадени моменти. Пътното книжарство и професионалната книготърговия по време на Възраждането са две паралелно съществуващи реалности. За едни пътното книжарство е отправна точка и път нагоре а за други – начин на живот, изпълнен с несигурност и рискове в периферията на българската книжовност.

БЕЛЕЖКИ

1. Личността и дейността на Найденов Йованович са разгледани подробно от Никола Начов. Част от сведенията му се базират на кореспонденцията му с Димитър Паничков, който е работил пряко с Йованович в Истанбул (Nachov 1904).
2. Архивен източник за живота и дейността на Пенчо Радов е мемоарът на Илия Блъсков, съхраняван във Ф. 10, Оп. 2, а. е. 27, л. 34 – 42. Ат: НБКМ:

НБКМ – БИА. Споменът може да се възприеме като достоверен исторически извор не само поради активната книжарска дейност на семейство Блъскови, а и поради факта, че Илия Блъсков се е срещал лично с Пенчо Радов. Последното се вижда от списъка със спомоществователи за III изд. на „Календар вечний“ (1860), от което И. Блъсков записва количество над средното – 10 бр. Архивният документ е представен наративно в публикацията на Росица Кирилова и Лидия Драголова, в която се прави кратък преглед на изданието „Месецослов или Календар вечний“ от П. Радов (Dragolova, Korilova 1996).

3. Във възрожденския периодичен печат за Пенчо Радов се срещат противоречиви сведения. Името на книжаря е погрешно свързано със съобщението от в-к „Дунав“, год. 7, бр. 590, 7 юли, 1871, което гласи, че се дава прошение на разбойническа чета, формирала се около Лясковския манастир край Търново по време на въстанието на дядо Никола, в която участват и имат доказана вина Търновците: *Хаджи Пандели Кисимов, Пенчо Радов, Петър Рачов* и др. Вж. БВК, т. 2., 18210. Книжарят Пенчо Радов се споменава отново грешно като Раданов в спомените на П. Кисимов, което става допълнителна причина за идентифицирането му с въстаника Пенчо Раданов. П. Кисимов нарича книжаря *някой си П. Раданов*, което сочи, че не е запознат с неговата дейност в дълбочина и вероятно става въпрос за объркване на имената поради сходното им звучене (Kisimov 1897, p. 55).
4. Неяснотата относно датата на смъртта е породена от публикация в периодичния печат, според която той все още е жив през 1875 г. Става дума за предполагаемо негово изявление във в-к „Източно време“, в което се назовава само с фамилното си име. В публикувания текст подписаният като Радов автор изразява неодобрението си към нелоялните практики на пътуващите книжари, които понякога взимат пари от спомоществователите си, но не печатат обещаната книга. В конкретния случай П. Радов визира книжаря „дядо“ Константин, който взема от шуменци пари за печатането на „Житие и служба на Св. св. Кирила и Методия“, но така и не осъществява изданието, което се потвърждава от отсъствието на заглавието в репертоарите на българските възрожденски книги. Вж. *Източно време*, год. 2, бр. 27, 16 авг. 1875.
5. ИЛИЯ БЛЪСКОВ. *Мемоар.* Спомени. In: Ф. 10, оп. 2, а. е. 27, л. 36. Ат: НБКМ – БИА.
6. За пълна справка относно продукцията на П. Радов Вж. База данни „Книгопис“ на българската възрожденска книжнина (1801 – 1878). Достъпна на: <http://books.unibit.bg/search>. [11.10.2022].
7. *Китаби шерифтен алинма ве чок уляма, ве акилана кимеснелерин киталариндан тахсил олунма, тене веджана менфаатли насихетлер*, 1855. Филибе казасъндан карловаль Пенчо Радиоглу мисирифи-иле тап олунмуштур. [2. изд.] Белград. Достъпно на: <http://sever.libraryvt.com/bg/lister.php?iid=DO-8S0000453> [11.10.2022].

8. Предговор на *Краткий турско-болгарский речник и разговорник*, 1851. списан и на тип издан в полза и употребление своих соотечественников от Пенча Радова, карловца. – в Белград. Достъпно на: <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/Integration.aspx?i=General&lc=VXNlcjlmcmVlXG5Qd2Q9ZnJlZQ&p=V&rl=3d6ffc7f-8bb3-4b96-a4d0-6a4cfbb14478&did=200&culture=bg> [11.10.2022].
9. Подобно издание на Н. Йованович е *Нови български песни с царски и други нови песни или похвали и съдби баща сос сина*, 1851. Белград. Достъпно на: <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/Integration.aspx?i=General&lc=VXNlcjlmcmVlXG5Qd2Q9ZnJlZQ&p=V&rl=3d6ffc7f-8bb3-4b96-a4d0-6a4cfbb14478&did=203&culture=bg> [11.10.2022].
10. За пълна справка относно продукцията на Найдено Йованович в Сърбия Вж. База данни „Книгопис“ на българската възрожденска книжнина (1801 – 1878). Достъпна на: <http://books.unibit.bg/search>. [11.10.2022].
11. ИЛИЯ БЛЪСКОВ. *Мемоар*. Спомени. In: Ф. 10, оп. 2, а. е. 27, л. 36-37. At: НБКМ – БИА.
12. Според списъците в календарите на П. Радов той се измества в северните български територии през 1857 г. Вж. *Месеџослов или Календар вечний*, 1857. 2. изд., Белград, с. 262 – 272 (Gerova 2018, pp. 299 – 300).
13. *Цариградски вестник* (1849), бр. 62, 27 авг.
14. База данни „Книгопис“ на българската възрожденска книжнина (1801 – 1878). Достъпно на: <http://books.unibit.bg/search>
15. ИЛИЯ БЛЪСКОВ. *Мемоар*. Спомени. In: Ф. 10, оп. 2, а. е. 27, л. 41. At: НБКМ – БИА.
16. ИЛИЯ БЛЪСКОВ. *Мемоар*. Спомени. In: Ф. 10, оп. 2, а. е. 27, л. 42. At: НБКМ – БИА.
17. *Месеџослов или Календар вечний*, 1865. събран и нареден с много полезни и любопитни неща от Пенча Радова карловца; а издан с допълнения от Андрея Анастасова ресенеца. – изд. 5 [препечатано от второто]. Киев : (в типографии Федорова), 95.
18. *Турция* (1865), год. 2, бр. 14, 9 окт.
19. [*Месеџослов или Календар вечний*], 1871. [събран и нареден с много полезни и любопитни неща от Пенчо Радов, карловец. [6. изд.]. [Киев]. [305]. Библиографското описание е направено по дефектни екземпляри без главни страници. Вж. БВК, т. 1 6438
20. *Свободен глас*, 1907. Варна, бр. 23, 19 юни; *Свободен глас*, 1909. Варна, год. 5, бр.14, 10 април. Достъпни на: http://catalog.libvar.bg/view/show_person_data.pl?id=4290&SRV=true&LANG=bg&TYPE=all. [11.10.2022].
21. ИЛИЯ БЛЪСКОВ. *Мемоар*. Спомени. In: Ф. № 10, оп. 2, а. е. 27, л. 42. At: НБКМ – БИА.
22. Фонд на Никола Начов. In: Ф. 640, а. е. 106, л. 17. At: НБКМ – БИА.

23. Общият тираж е изчислен според информацията в библиографско-хронологичния преглед в Ignatovich 1980, pp. 163 – 177.
24. Списък със спомоществатели Вж. *Краткий турско-болгарский речник и разговорник*, 1851. Белград, с. 96.
25. ИЛИЯ БЛЪСКОВ. *Мемоар*. Спомени. Ф. 10, оп. 2, а. е. 27, л. 36. Ат: НБКМ – БИА.
26. *Книга нарицаемая митарства Митарства*, 1843. издание второе. Букурещ, (в типографията на братя Каркалеки).
27. *Месеџослов или Календар вечний*, 1840. ... /от Христодула К. Х. Сичан-Николов. Букурещ, 137 – 138.
28. *Месеџослов или Календар вечний*, 1842. ... /от Христодула К. Х. Сичан-Николов. – изд. 2. Букурещ, 133.
29. *Месеџослов или Календар вечний*, 1840. ... /от Христодула К. Х. Сичан-Николов. Букурещ, 144.
30. *Книга нарицаемая святче или Календар вечний*, 1843. списан и сос иждивение напечатан от х. Найдена Йованова, татарпазарджичанина. Белград, 67 – 70; *Книга нарицаемая святче или Календар вечний*, 1853. списан и сос иждивение напечатан от х. Найдена Йованова, татарпазарджичанина. изд. 2. Белград, 56 – 58.
31. Изданието е регистрирано само по библиографски източници.
32. *Знаменитаго астронома Казамии месеџослов предвещателны*, 1850. издал Анастасий П. Петров Гранитский от Котел. Цариград, 3.
33. *Пития или Гледание за щастие*, 1849. превождал от гречески, [предговор] Анастасий П. П. Гранитский, уроженец казанский в Болгарии. Цариград, 3.
34. *Месеџослов или Календар вечний*, 1860. събран и нареден с много полезни и любопитни неща от Пенча Радова карловца. – [3. изд.]. Букурещ : (в типографията Нифона митрополита), 327.
35. Образът на пътуващия книжар може да се изследва и в по-широк сравнителен план, ако явлението бъде разгледано в контекста на ранните книготърговски и книгоиздателски инициативи на европейските територии на Османската империя през XVIII – XIX в.

ЛИТЕРАТУРА

- БОЙЧЕВА, В., 1976. Отпечатване на български книги в сръбски печатници през 1833 – 1859 г. (По документи и материали из сръбските архиви). *Изв. на Народната библиотека „Кирил и Методий“*, т. XIV (XX).
- ВЕЛИКОВ, С., 1968. Пенчо Радов. Първи преводач на Езоп на турски език. *Études balkaniques*, vol. 7.
- ВЕРКОВИЧ, С. И., ДАРИНА, В., ВЪЛОВ, Т. и др., 1969. *Документи за българското Възраждане от архива на Стефан И. Веркович 1860 – 1893*. София: БАН.

- ГЕРГОВА, А., 2018. *Книжовността на Българското възраждане*.
София: Св. Климент Охридски.
- ДИМОВА, В., 1975. Книгопечатание и некоторые стороны взаимоотношений между болгарскими и сербскими культурными деятелями середины XIX века. *Études balkaniques*, № 1, с. 24 – 28.
- ДРАГОЛОВА, Л. КИРИЛОВА, Р., 1996. „Календар вечний“ на Пенчо Радов – забавно четиво и днес. *Библиотека*, Т. IV, № 4 – 5, с. 62 – 65. ISSN 0861-847X.
- ЕБВИ. *Енциклопедия на Българската възрожденска интелигенция. Учители, свещеници, монаси, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни*, 1988. София, с. 739.
- ИГЪАТОВИЋ, Ђ., 1980. *Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама: (1833 – 1878) : културна сарадња Срба и Бугара у XIX веку*. Београд: Историјски институт.
- КИСИМОВ, П., 1897. *Моите спомени*. Пловдив.
- КИСИМОВ, П., 1898. Нашето книжарство и печатарство от преди половин век. За моята печатница. *Българска сбирка*, Т. V, кн. VI, с. 506 – 519.
- МОЛЛОВА, М., 1966. Българският възрожденец Пенчо Радов и неговият Краткий турско – българский речник и разговорник. *Български език*, № 4, с. 379 – 384.
- НАЧОВ, Н., 1904. Хаджи Найденов Иоанович. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*. год. 16, кн. 65, св. ½
- НАЧОВ, Н., 1921. *Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877*. София.
- НИКИФОРОВ, К., 2015. „Начертание“ Илиш Гарашанина и външната политика на Сърбия в 1824 – 1853 гг. Москва: РАН, с. 190. ISBN 978-5-91674-340-1. Available from: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2015_nikiforov.pdf
- РАДЕВ, С., 1969. *Ранни спомени*. София: Български писател.
- Сборник Калоферската дружба*. 1924. кн. 2, София.
- СТОЯНОВ, М., 1957. *Българска възрожденска книжнина: аналитичен репертоар на български книги и периодични издания. 1806 – 1878*. Т. 1. София.
- СТОЯНОВ, М., 2010. *Исторически разкази за Пловдив през Възраждането. Пътят към свободата*. Второ прераб. изд. Пловдив.
- УНДЖИЕВ, И., 1968. *Карлово: История на града до Освобождението*. София.
- ШАПКАРЕВ, К., 1984. *За възраждането на българщината в Македония*. София.

REFERENCES

- BOYCHEVA, V., 1976. Otpechatvane na balgarski knigi v srabski pechatnici prez 1833 – 1859 g. (Po dokumenti i materializ srabskite arhivi). *Izv. na Narodnata biblioteka „Kiril i Metodiy“*, vol. XIV (XX). [in Bulgarian].
- DIMOVA, V., 1975. Knigopechatanie i nekotorye storoni vzaimootnosheniy mezhdu bolgarskimi i serbskimi kulyturnymi deyatelnyami seredini XIX veka. *Études balkaniques*, no 1, pp. 24 – 28. [in Russian].
- EBVI. *Enciklopedia na Balgarskata vazrozhdenska inteligentsia. Uchiteli, sveshtenitsi, monasi, visshi duhovnitsi, hudozhnitsi, lekari, aptekari, pisатели, izdateli, knizhari, targovtsi, voenni*, 1988. Sofia, p. 73. [in Bulgarian].
- GERGOVA, A., 2018. *Knizhovnostta na Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski. [in Bulgarian]. ISBN: 978-954-07-4378-3.
- IGNATOVICH, D., 1980. *Shtamparъe bugarskih knъiga i listova u srpskim shtamparijata: (1833 – 1878): kulturna saradъa Srba i Bugara u XIX veku*. Beograd: Istorijiski institut. [in Serbian].
- KISIMOV, P., 1897. *Moite spomeni*. Plovdiv. [in Bulgarian].
- KISIMOV, P., 1898. Nasheto knizharstvo i pechatarstvo ot predi polovin vek. Za moyata pechatnitsa. *Balgarska sbirka*, vol. V, no. VI, pp. 506 – 519. [in Bulgarian].
- MOLLOVA, M., 1966. Balgarskiyat vazrozhdanets Pencho Radov i negoviyat “Kratkiy tursko – bolgarskiy rechnik i razgovornik”. *Balgarski ezik*, no. 4, pp. 379 – 384. [in Bulgarian].
- NACHOV, N., 1904. Yovanovich. Hadzhi Nayden Ioanovich. *Periodicheskoe spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo*, vol. 16, no. 65, sv. ½
- NACHOV, N., 1921. *Novobalgarskata kniga i pechatnoto delo u nas ot 1806 do 1877*. Sofia.
- NIKIFOROV, K., 2015. „Nachertanie“ Ilii Garashanina i vnesnyaya politika Serbii v 1824 – 1853 gg. Moscow: RAN. ISBN 978-5-91674-340-1. Available from: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2015_nikiforov.pdf. [in Russian].
- RADEV, S., 1969. *Ranni spomeni*. Sofia: Bulgarski pisatel. [in Bulgarian].
- Sbornik Kaloferskata druzhba*. 1924. no. 2. Sofia. [in Bulgarian].
- SHAPKAREV, K., 1984. *Za vazrazhdaneto na balgarshinata v Makedonia*. Sofia. [in Bulgarian].
- STOYANOV, M., 1957. *Balgarska vazrozhdenska knizhnina: analitichen repertoar na balgarski knigi i periodichni izdania. 1806 – 1878*. Vol. 1. Sofia. [in Bulgarian].
- STOYANOV, M., 2010. *Istoricheski razkazi za Plovdiv prez Vazrazhdaneto. Patyat kam svobodata*. Vtoro prerab. izd. Plovdiv. [in Bulgarian]. ISBN - 978-954-9392-27-2.

- UNDZHIEV, I., 1968. *Karlovo: Istoria na grada do Osvobozhdenieto*. Sofia. [in Bulgarian].
- VELIKOV, S., 1968. Pencho Radov. Parvi prevodach na Ezop na Turski ezik. *Études balkaniques*, vol. 7. [in Bulgarian].
- VERKOVICH, S. I.; DARINA, V.; VALOV, T. et al., 1969. *Dokumenti za balgarskoto Vazrazhdane ot arhiva na Stefan I. Verkovich 1860 – 1893*. Sofia: BAN. [in Bulgarian].

PENCHO RADOV, OR A FEW MORE TRAITS OF THE TRAVELING BOOKSELLER THROUGH THE BULGARIAN REVIVAL

Abstract. The article aims to create a profile of the traveling bookseller in Bulgaria in the 19th century based on existing scientific publications, archival documents, memoirs, and the notes in their books. The portrait is built on a comparative analysis of the traveling booksellers Hadji Nayden Jovanovich and Pencho Radov, popular during the Bulgarian Revival. Their activity and biography have been studied individually up until now. In this article, we compare their trading methods to those Revival booksellers who started as traveling booksellers but expanded their activity into actual business as publishers and editors – Hristodul Sichan-Nikolov, Hristo G. Danov, Dragan Manchov, and Petko Slaveikov. The purpose is to outline the patterns in the Revival book trading, which build two distinct Revival types – the unfortunate, dusty and wretched retailer (Jovanovic, Penchov) and the sagacious, organized, and modern publisher.

Keywords: Book History; Bulgarian Revival; Traveling Booksellers; XIX Century

✉ **Dr. Vasil Zagorov, Assoc. Prof.**
ORCID iD: 0000-0001-9932-4520

Dr. Gabriela Angelova, Assist. Prof.
ORCID iD: 0000-0002-2803-9172
University of Library Studies and Information Technologies
119, Tzarigradsko shose Blvd.
1784 Sofia, Bulgaria
E-mail: v.zagorov@unibit.bg
E-mail: g.angelova@unibit.bg